

A vízgazdálkodási társulatok szerepe és tevékenysége az alföldi régióban

Fehér Ferenc

okleveles építőmérnök, címzetes egyetemi docens

a Vízgazdálkodási Társulatok Országos Szövetségének ügyvezető elnöke

Visszatekintés

A vízgazdálkodási társulatok közel 200 éve a helyi vízgazdálkodási problémák megoldásáért való összefogást jelképezik Magyarországon. A törvényi lehetőség 1807-ben történt megteremtése után 1810-ben alakult meg az első magyar vízitársulat. A társulati forma akkor már nem volt ismeretlen Európában. Napjainkban elmondhatjuk, hogy a holland társulatok mintegy 800 évesek, de az itáliai társulatok is legalább 400 éves múltra tekinthetnek vissza. Persze azért a 200 éves magyar társulati múlttal sem kell szégyenkeznünk.

A XIX. század jelentős gazdasági fejlődése a vízitársulatok nélkül nem jöhetett volna létre Magyarországon. A reformkorban, majd főleg a kiegyezést követően valamennyi fontos vízgazdálkodási fejlesztés társulati úton jött létre. Az ármentesítő és folyószabályozó társulatok végezték el a Tisza és mellékfolyóinak szabályozását, az árvédelmi töltések kiépítését, ezzel az Alföld mezőgazdasági termelési biztonságának megteremtését. A belvízmentesítő és lecsapoló társaságok pedig az ármentesített területeken tették alkalmassá a földet a szántóföldi termelésre. Már a XIX. század utolsó évtizedeiben megjelentek azok a társulatok, amelyek a mezőgazdasági területek vízellátásának, öntözésének érdekében alakultak.

A vízgazdálkodás egyik fő feladata a csapadékból keletkező felszíni vizek kezelése. Persze egy olyan helyzetben, amikor a környező hegyekből bővizű folyók érkeznek a sík területre, ezek a külvizek határozzák meg a vízgazdálkodási problémákat. Így volt ez az Alföldön is az ármentesítés, a folyószabályozás előtt. Először tehát arra volt szükség, hogy a folyók árvizeit valahogy szabályozzák, gátak között tartsák. Ezt a feladatot az ármentesítő társulatok oldották meg. Az Alföld folyószabályozási munkáinak befejezése óta, tehát gyakorlatilag a XIX. század vége óta élesen különvált az árvízvédelmi és a területi vízgazdálkodási feladat. A területi vízgazdálkodási feladatok a kultúrmérnöki hivatalokhoz, a folyókkal kapcsolatos feladatok pedig a folyammérnöki hivatalokhoz kerültek.

A síkvidék vízgazdálkodása

A folyószabályozási munkák befejeződésével tehát egyre nagyobb hangsúlyt kapott a helyben keletkező víz, a belvíz elleni védekezés. A

síkvidéki területek vízgazdálkodása sok tekintetben eltér a hegy- és dombvidéki területek vízgazdálkodásától. Síkvidéken nincs szabad összegyülekezés, a csapadék természetes lefolyási viszonyai kedvezőtlenek. A kis esések miatt a felszíni víz nem folyik le, a mély fekvésű területeket, a depressziókat feltöltve a felszínen pang. A víz egy része beszivárog a fedőrétegbe és annak jellegétől függően feltölti azt. A lazább talajokon a beszivárgás lejut a talajvízig, és annak szintje emelkedik meg. A kötöttebb talajú területeken a felső talajréteg telítődik, lezárja a víz beszivárgásának lehetőségét a mélyebb rétegekbe és ezzel kettős problémát okoz: levegőtlen állapotot a növény gyökérzónájában és tartós vízborítást a felszínen.

A belvíz okozta problémák felismerését követően nagy intenzitással kezdődött meg a belvízelvezető rendszerek kiépítés, döntően a XIX. század utolsó harmadában, a kiegyezés után. Ebben a 30 évben mintegy 100 víztársulat alakult meg kifejezetten ezzel a céllal.

A belvíz elleni védekezés XIX. századi módszerei arra voltak alkalmasak, hogy felszíni többletvíz problémaként kezeljék a kérdést. Ez azt jelentette, hogy a szabályozási referencia szint a talajfelszín volt. A felszínen lévő káros, többletvizek elvezetése volt a cél. Ezt szolgálták az akkor kiépült belvízcsatorna hálózatok és szivattyútelepek. Az általában mélyvonulatokban vezetett belvízcsatornák és a folyók árvízvédelmi töltéseinél megépített szivattyútelepek meghatározták a vízgyűjtőket is: belvízöblözetek, belvízrendszerek jöttek létre. A víz összegyűjtése mesterségesen történt és a felszíni vizek elvezetésére korlátozódott.

A már beszivárgott, talajtelítődést okozó víz eltávolítására csak korlátozottan álltak rendelkezésre módszerek. Bár az alagsövezést ismerték és alkalmazták a XIX.-XX. század fordulóján, Magyarországon, azt inkább dombvidéki módszernek tartották. Síkvidéken csak az 1970-es, 80-as évek meliorációs munkái során alkalmazták talajnedvesség-szabályozási célra.

A kapacitásnak elsősorban a szivattyútelepek szabtak határt. Ebben az időben a gőzüzemű szivattyútelepekkel a néhány m³/s átemelő képesség már jelentősnek számított. A belvízcsatornák kialakítása is problematikus, hiszen a kis felszíni esések miatt vagy mesterséges fenékeséssel, vagy pedig közbenső átemelő beiktatásával a vízfelszín esésének megnövelésével lehet csak elérni a kellő vízszállító-képességet. Nagy szelvényű csatornák jöttek létre, amelyek jelentős területet vesznek el, és fenntartásuk is költséges.

A víztársulatok részvétele a vízgazdálkodási feladatokban

A XIX. század utolsó harmadának belvízrendszerei társulati úton jöttek létre. De a víztársulatok nem csak megépítették, hanem üzemeltették ezeket a rendszereket. A gőzüzemű szivattyúk működtetése valamint a nagy szelvényű belvízcsatornák kézi erővel történő fenntartása jelentős feladatot adott.

A víztársulatok működésének alapelve egy logikus modellel írható le. Fel kell ismerni a helyi vízgazdálkodási problémát, és érzékeltetni kell, hogy ez a térségben többeknek (sokaknak) gondot okoz. El kell jutni a problémaazonosság felismeréséig, majd az azonos problémával küzdők (földtulajdonosok, gazdálkodók, települések) megszervezéséig. Az érdekelteknek anyagilag is részt kell vállalniuk a probléma megoldásában, de az immár szervezeten, szakemberek bevonásával történik. Gyakran meg lehet a külső érdekelti kört is találni (ez legtöbbször az állam) és rá lehet bírni, hogy anyagilag is járuljon hozzá a megoldáshoz. A XIX. ármentesítő, majd belvízmentesítő munkái egy ilyen modellel folytak. Az állam hozzájárult a fejlesztési munkákhoz, de a nagyobbik részt a helyi érdekeltek finanszírozták. Az üzemeltetésnél az állam érdekeltisége még kisebb volt.

A víztársulati modell napjainkban is érvényes, sőt egy haladó vízgazdálkodási elképzelésnek számít, amit a nyugat-európai országokban működő víztársulatok is bizonyítanak. A vízgazdálkodási problémák és feladatok sokrétűsége, a különböző megoldási módok ma sem teszik lehetővé és szükségessé, hogy valamennyivel az állam, vagy az állam által közvetlenül irányított, felügyelt szervezet (állami vízügyi szolgálat) foglalkozzon. A helyi vízgazdálkodási gondokat a helyben élők jobban ismerik és a megoldási módokban, lehetőségekben is jobban otthon vannak. A helyi érdekeltek összefogása a vízgazdálkodási problémák megoldására pedig már maga a víztársulat.

A XIX. század során a víztársulatok „alulról”, tehát az államtól függetlenül, a helyi érdekeltek által történő szerveződése ténykérdés. Igaz, hogy akkor a helyi érdekeltek többnyire azok a nagybirtokosok voltak, akik a gazdaság fejlesztésében is érintettek, érdekeltek voltak. Az 1948-as államosítást követően, amikor 1957-től újra mód nyílt a víztársulatok megszervezésére, megalakítására, az „alulról jövő kezdeményezésre” ugyancsak sok tényadat van. Itt a kezdeményezők már inkább gazdák, községi tanácsok, majd később a „szocialista nagyüzemek”, azaz a termelészövetkezetek és az állami gazdaságok voltak. A kis földtulajdonosok és gazdálkodók nagy tömege (nagyságrendileg hétszázezren) a rendszerváltást követően lettek társulati tagok. Igaz, ők úgy szocializálódtak, hogy a társulatok működéséről fogalmuk sem volt, ezért eléggé természetes volt társulat ellenességük. Ebben az időszakban kétségtelenül a viszonylag erős jogi szabályozás védte meg a társulatokat. Másfél évtized alatt sokat sikerült változtatni az érdekeltek véleményén. Az 1999-2000. évi vagy akár a 2006. évi belvíz során a víztársulatok bebizonyították, hogy képesek a helyi vízgazdálkodási problémák kezelésére és amennyiben műveik rendben vannak, hatékony védekezéssel csökkenteni tudják vízkárokat.

A vízitársulatok törvényi feladatai

Számos tévhit él azért még a földtulajdonosokban, a gazdálkodókban, hogy mi is a vízitársulatok feladata, mi az a szolgáltatás, amit az érdekeltségi hozzájárulás fejében a társulatoktól elvárhatnak. A vízgazdálkodásról szóló 1995. évi LVII. törvény világosan fogalmaz, a vízitársulat feladata a vízkár-elhárítás, a vízrendezés, a felesleges, káros vizek rendezett elvezetése, a belvízvédekezés, a helyi vízkár elhárítása. A vízitársulat által üzemeltetett közcélú vízgazdálkodási művekkel (ezek vonalas létesítmények – a síkvidéken belvízcsatornák, szivattyútelepek, tározók) a mezőgazdasági területeken a tulajdonosok művei segítségével összegyűjtött felesleges, káros vizet kell eljuttatni a befogadóba, a főműbe. A vízitársulatoknak nincsenek tehát táblán belüli vízelvezetési, víztelenítési kötelezettségei.

Az azonban sajnos egyértelmű, hogy harmadlagos, táblán belüli művek vagy nincsenek, vagy nem kellően hatékonyak. A mezőgazdasági nagyüzemek üzemi művei tönkrementek, új üzemi, táblán belüli létesítmények nem épültek. A melioráció a rendszerváltást követően szitokszó lett, a meliorációs beavatkozások pedig az Alföld mezőgazdaságát tönkretevő beruházások. És bár kétségtelen, a területrendezésben, a táblásításban, a fasorok, ligetek, erdőrészetek megszüntetésében a melioráció nagy károkat is okozott, de számos táblán belüli vízrendezési és talajjavítási eleme – a hozzá nem értő véleményekkel ellentétben – hasznos volt. Sajnálatos, hogy ezeket a nagyüzemi gazdálkodásra megépített létesítményeket (pl. a talajcső hálózatokat) nem üzemeltették tovább, hagyták tönkremenni.

Harmadlagos művek hiányában a másodlagos művek, azaz a vízitársulatok által, üzemeltetett közcélú művek segítségével valósul meg valójában a kárelhárítás. Erre az 1999-2000. évi belvíz még nem volt nagyon jó példa, hiszen a közcélú művek is rossz állapotban voltak, de az elmúlt évek kisebb belvizei és főleg a 2006. évi, nagyon tartós belvíz ezt valójában bebizonyította. Ez a három év azt is bebizonyította, hogy a vízitársulatok hatékonyan tudnak védekezni, már amennyire ezt műveik állapota és a harmadlagos művek hiánya lehetővé teszi.

A vízgazdálkodási társulatok miért nem vízgazdálkodnak? Ezt a kérdést az elmúlt évtizedben nagyon sokszor tették fel. A vízkár-elhárításban, a belvízvédekezésben a társulatok jók, de a területi (mezőgazdasági) vízgazdálkodás nem csak ebből áll. Erre a kérdésre két helyen lehet keresni a választ: a feladat meghatározásban és a szemléletmódban.

A feladat meghatározás a törvényből és egyéb jogszabályokból fakad. A vízitársulat jogszabály szerinti alaptevékenysége a vízkár-elhárítás. Érdekeltségi hozzájárulást csak ennek a feladatnak az ellátásáért szedhet, az állami finanszírozás is ezt a cél szolgálta. A változás csak nagyon lassan következett be, hiszen a jogszabályalkotás vagy változtatás is nagyon lassú.

A szemléletváltozás még nehezebb folyamat. A rendelkezésre álló művek, az érdeklettek elvárásai és szemlélete mind azt sugallta, a vízitársulat jól működik, ha a vízkár-elhárítási feladatainak eleget tesz. Kevés volt a tározó, nehézkes a vízviisszatartás megszervezése. A vízhasznosítás piacosítva lett, az a vízitársulatnak nem alap-, hanem vállalkozási tevékenysége. Nem volt tehát komoly ösztönzés a vízzel való gazdálkodás komolyan vételére.

Vízhasznosítás

A vízhasznosítás vízitársulati szemmel nézve alapvetően mezőgazdasági vízhasznosítás. Ebbe a kategóriába az öntözés és a halastavi vízellátás tartozik. Minkét tevékenységnek voltak vízitársulati hagyományai és folyamatosan jelentkeznek a nehézségei is.

A vízitársulat egy közbenső vízszolgáltató. Mivel általában nincsenek saját vízkészletei, átvett vízkészleteket továbbít. Ez az Alföldön egyértelműen a főművi vízszolgáltatás továbbadását jelenti. A vízitársulat tehát valamilyen vízszolgáltató főműből kapja a vizet és juttatja el a termelőhöz. A mezőgazdasági táblán való vízszétosztás, sőt a közcélú műből a vízkivétel is általában a termelő dolga. Vízszolgáltatási szempontból a vízitársulat tehát be van szorítva a főmű kezelő (általában környezetvédelmi és vízügyi igazgatóság) és a termelő közé. Diktált áron kapja a vizet, amelyre saját üzemelési és fenntartási költségei rakódnak rá. A vízitársulati vízszolgáltatás díjának drágállása, az arra való törekvés, hogy ezt az árat lényegesen csökkentsék tehát főleg a tények nem kellő ismeretéből fakad.

A vízszolgáltatás harmadik ága nehezen alakult ki, de napjainkban egyre izmosodik. Ez az ökológiai célú vízszolgáltatás. Nyilván ökológiai vízszolgáltatást lehet végezni ugyanabból a forrásból, mint a mezőgazdasági vízszolgáltatást: a főművektől átvett vízkészletből. Az a tapasztalat azonban, hogy az ökológiai vízigény adott területen kisebb, mint a mezőgazdasági és időben is máskor jelentkezik. Ez új lehetőségeket nyújt a vízitársulatoknak, akár a természetvédelmi területek, nemzeti parkok, akár az erdőgazdaságok ökológiai vízigényének kielégítésére.

Vízvezetés – vízviisszatartás

Síkvidéki körülmények között az okszerű vízgazdálkodás lényegében a vízkárelhárítás, a káros vizek elvezetése és a vízpótlás, a vízhasznosítás közötti lehetséges egyensúly megteremtése. Egyértelmű tapasztalat ugyanis, hogy míg a tábla egyik szélén még áll a belvíz, a másik szélén már annyira kiszáradt a talaj, hogy vízpótlásra lenne szükség.

Ennek a problémának a generális megoldása messze vezet, és ismét eljutnánk annak a meliorációnak az alap gondolatáig, ami az 1970-es, 80-as években volt az Alföldön. A fő probléma ugyanis a talajok rossz vízbefogadó

képessége (mármint az Alföld kötött talajú területein) és ami ezzel együtt jár, a hasznosítható vízkészlet hiánya a talajban. Ezt különösen az őszi betakarítású növények (kukorica, napraforgó) érzik meg. A melioráció lényege – minden ellenkező híreszteléssel szemben – a talaj vízbefogadó, víztartó képességének javítása, a hasznosítható vízkészlet növelése. Az alkalmazott vízrendezési és talajjavítási módszerek alkalmasak voltak erre.

Sajnos abból kell kiindulnunk, hogy mesterséges melioratív hatások csak lassan érik az Alföldet. Sokkal inkább szembetalálkozunk a sok víz – kevés víz problémával. Alaptételként elfogadva, hogy szántóföldi kultúrán, belvízelöntés esetén az elvezetésnek nincs alternatívája, egyértelmű, hogy a problémán a szántóföldön kívül kell kezelni.

Ahol erre igény van, onnan el kell vezetni a vizet! Nyilván ez a víz, ha hasznosítani tudnánk, egyfajta vízkészletet jelenthet. A legegyszerűbb dolog a többletvizeket betározni. Igen, de ehhez is tározókra, területekre van szükség, azaz egy tározóépítési program is meglehetősen költséges. Ennél egyszerűbb megoldás a vízvisszatartás (természetesen nem szántóföldi körülmények között). A rét- és legelő területek alkalmasak a visszatartásra (hiszen általában a medertározás viszonylag csekély). De az ilyen típusú visszatartáshoz is létesítményekre, szabályozó művekre van szükség és meg kell állapodni az érintett területek tulajdonosaival, használóival is. Szóba jöhetnek a vízvisszatartásra a vizes élőhelyek, holtágak és itt értelemszerűen kapcsolódtak be a nemzeti parkok. Ugyancsak jó vízvisszatartó helyek lehetnének az alföldi erdők, amennyiben faállományuk és gazdálkodási szempontjaik ezt lehetővé teszik. A vízvisszatartó helyeket ezen az alapon tehát lényegesen bővíteni lehetne.

Azt is célszerű megvizsgálni, nemzeti parki vagy erdőgazdasági területek ideiglenes tározóként szóba jöhetnek-e. Ilyenkor nem csak az ott keletkezett csapadékvizet kellene visszatartani, hanem a máshol keletkezett felesleges vizeket is oda lehetne vezetni.

A vízvisszatartási, tározási szemlélet bevezetésének kettős haszna lenne: belvízmentesítési és vízkészlet létrehozási előnyök. A belvíz elvezetésénél, amennyiben egyértelműbb prioritásokat lehet létrehozni (azaz az elvezetést időben jobban lehetne ütemezni) a ténylegesen érzékeny és értékes területek mentesítését fel lehetne gyorsítani. A mentesítéshez közeli tározóterek használata csökkentené az elvezetés költségeit a rövidebb szállítási útvonalak, kevesebb átemelendő víztömeg révén. Az alföldi területeken a belvíz és az árvíz gyakran egy időre esik. Ilyenkor a gravitációs befogadóba vezetési lehetőségek megszűnnek, sőt gyakran szivattyúzási tilalom is van. Jelentős belvíztömeg területen való elhelyezése csökkentené ezeket a problémákat.

Ami a vízkészlet létrehozási részét illeti: a vizes élőhelyek és erdők a visszatartott vagy éppen a máshol káros, odavezetett vizet jól hasznosítanak. Ezt egyébként az ökológiai vízpótlás egyik megoldásának is lehetne

tekinteni. Az épített tározókba, többcélú hasznosítással üzemeltetett holtágakba betározott vizet pedig a tenyészidőszak során a mezőgazdaság hasznosíthatná.

A vízitársulatok új feladatai

A szemléletváltás a vízitársulatoknak új feladatokat hozhat. Természetesen megmaradnak a vízkár-elhárítással, vízrendezéssel, belvízvédekezéssel kapcsolatos feladatok, azonban ezek ellátásában fontos változtatásokat kell végrehajtani. Fokozódik a szerepe a vízvisszatartásnak, ami az erre megfelelő területek feltárásával és kijelölésével, a lehetséges partnerekkel való egyeztetéssel és a szükséges létesítmények megtervezésével, megépítésével jár együtt. Természetesen az így létrejövő rendszereket – a partnerekkel összhangban – üzemeltetni kell. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a vízvisszatartás létesítményeinek megépítése és üzemeltetése szintén költségekkel jár – és sok egyeztetéssel.

Síkvidéki tározóépítési programra van szükség, mert bár az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program keretében most is lehet tározó beruházásra támogatást kapni, ez egy összetettebb program. Nyilvánvaló, hogy többcélú hasznosítású tározók építése a cél, amelyekbe hatékonyan lehet betározni a belvizet és ezt a vízkészletet a mezőgazdaság fel tudja használni.

Bővíteni lenne célszerű a mezőgazdasági vízszolgáltatási tevékenységet, hiszen az a 80-100 ezer hektár, amit az Alföldön megöntöznek ne kellő válasz a klímaváltozásra, a mezőgazdaságban várható vízhiányra.

Lényegesen bővíthet a vízitársulatok ökológiai vízpótlási tevékenysége. Ez részben olyan téli vízkészletekből történhet, amelyet nem lehet sehol elhelyezni, részben beintegrálódhat a mezőgazdasági vízszolgáltatási tevékenységbe. Ez egyébként az is jelenti, hogy a nemzeti parkokkal és az erdőgazdaságokkal szorosabb kapcsolatra, összehangoltabb együttműködésre van szükség.

Növekedni fog a vízitársulatok szerepe a kommunális szolgáltatásokban. A települések tisztított szennyvizének befogadója sokszor egy közcélú csatorna, ami már most egyre növekvő vízminőségi és mederfenntartási problémákat vet fel. Ezek kezelése a társulatoknak egyre nagyobb kihívás.

A településekkel kapcsolatos feladatok is egyre nőnek. Nem volt szó a védelmi prioritásokról de természetes, hogy a lakosság élet- és vagyonbiztonsága elsődleges, tehát a védekezés során a települések előnyt élveznek minden más területtel szemben. A belterületi vízrendezés, csapadékvíz elvezetés ugyan önkormányzati feladat, de megfelelő külterületi kapcsolatok (azaz a vízitársulatok) nélkül ez már ma sem oldható meg. Számos szakmai vélemény szerint a vízitársulatokat intenzívebben kellene bevonni a belterületi vízrendezési problémák bevonásába. És akkor még ott vannak a településekkel összefüggő külterületi problémák: a lokalizáció (ami

nem csak dombvidéki, hanem síkvidéki probléma is!), az önkormányzatok külterületi árkainak (és földútjainak) kezelése, a belterületen áthaladó közcélú művek egységes rendezése.

Érzékelhető: a víztársulatoknak számos helyi vízgazdálkodási feladata van és még több lehet a jövőben. Ezeknek a feladatoknak az ellátásához erős jogi alapokon álló, rendezett vagyoni körülmények között működő, megfelelően finanszírozott víztársulatokra van szükség.

The roll and activity of water boards on plain region in Hungary

By Ferenc Fehér

Civil Engineer, Titular University Lecturer,

Managing Chairman of National Union of Water Management Associations

Summary

During the 200 years history of Hungarian water boards they played an important roll in the water management of plain area of Hungary. During the first part of nineteen century the main task of water board was the river regulation, the flood defence and dike construction. After the finish of river regulation started the drainage work, the construction canal and pumping station network.

The water management of Hungarian plain area is very specially, because a big part of the area has heavy (clay) soils, it is not natural run-off and the water can not infiltrate into the soil. The upper layer will saturated, the excess water – originated from precipitation – will flood the agricultural fields. The main task is to collect the water artificially, with help of drainage canals and pumping stations. The building and operation of these systems is the most important activity of water boards.

Because it is limited amount of water during the period of vegetation, the crops need the irrigation too. The water supply for farmers is also an important task of water boards. Very often happened, the two tasks, drainage and irrigation are in time very close to each other. In this case it is a good possibility to use the excess water for water supply. Of course, for this activity the water boards need different structures in canals, reservoirs, areas for retention. The result could be a better using of excess water.

The water boards in this activity need partners, where it is enough place for storage of water. The wetlands of natural parks or the forests can store the water and the cooperation between the water boards, the national parks and forestry's could help to find good solutions.